

Ибраймова П.Т, Ибрагимова Л.Т, Агадилова Ж.М.
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КИІЗ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫ ЖАСАУ ӘДІСТЕМЕСІ**

Автор корреспондент: perisat_1976@mail.ru

Түйін: Бұл мақаланың басты мақсаты – көнені жаңғырту арқылы қазақ халқының қолөнерін тың белеске көтерілуіне ықпал жасау, қолөнер шеберлерін сондай ақ қолөнерге деген қызығушылығы бар тұлғаны киіз басу үлгілерімен және әдістерімен таныстырып, өнеріне өріс ашуға көмек көрсету. Қазақ қолөнерін түсіну, қайталау, жаңғырту, біздің алдымызға қойған басты мақсат, игі мұрат.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері, оның пайда болу тарихы, адамның ұлттық тәрбиесіне әсер ететін және дайындау түрлері мен технологиясы қарастырылады. Киіз дайындау әдістемесі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Әр аймақтың әртүрлі түрлері мен үлгілері кеңінен дамыған.

Киізден бұйымдарын жасау әдістемесі тазалыққа, шыдамдылыққа, төзімділікке үйретеді, жауапкершілік сезімге тәрбиелейді, Отанға деген және өз халқына деген сүйіспеншілік сияқты сезімдер қалыптасады, эстетикалық талғам ойы дамиды. Киіз бұйымдары немесе мал өсірген көшпелі халықтың тұрмыс тіршілігінің ажырамас бөлігі болған және қалдықсыз өндіріс тәсілдерінің бірі болған, яғни жануарлардан қырқылған жүнді тастамаған, ерекше әдіс - тәсілмен отырып тазалаған, жуған, бояған және өңдеп пайдаланған. Қазақ халқының киіз үйін киіз бұйымдарсыз елестету мүмкін емес.

Кілттік сөздер: туырлық, қайшы, есік жапқыш, күзем жүн, жіп, сабау, ши

Кіріспе. Өмірде тарихтан күшті тәлімгер жоқ. Кез-келген бүгінгі және болашақтағы сан-салалы мәселелердің ықтималдық шешілуі қашанда тарихи тәжірибелердің ақиқат тұрғысында дұрыс шешілуіне тікелей байланысты. Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің даму тарихының кеңістік құрылымының алғашқы күнінен бастап оның ыдырау кезеңіне дейінгі өткен кезеңдерінде құнды қазыналар бар. Бұл қазына, қазақ елінің тарихи туындыларының негізгі құраушысы болып табылады [1,б.2]

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері бұл сұлулық заңдарына сәйкес тұрмыстық заттарды жасау Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері туындыларында өмір сүру салтының ерекшеліктеріне тікелей әсер ететін адамдар өмір сүретін климаттық жағдайлардың ерекшеліктері көрсетілген. Сонымен қатар, қолданбалы заттардың формалары, түс схемасының ерекшеліктеріне және декорына сонымен қатар әдемі туралы халықтық идеяларды бейнелейтін эстетикалық ақпаратты қамтиды. Қазақ халқының қолданбалы өнер туындыларында көшпелі мәдениеттің ғасырлық дәстүрлері сақталған.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері, киіз үй жиһаздарында халықтық қолданбалы өнердің ерекшеліктері айқын көрінеді. Ою - өрнектермен безендірілген кілемдердің көптігі оның интерьерінің ерекше көркін ашады. Киіз үйдің жиһазға арналған жабдықтары қысқа болды және аз ғана заттардан тұрды.

Еуразия далаларындағы қазақ халқының қолданбалы өнер түрі - киіз өнерінің бастау алуын ғылым қола дәуірінің соңына деп келеді деп белгілейді, бұл кезде көшпенділік салт-дәстүрмен мал өсіру өндіргіш шаруашылықтың басым түріне айналған болатын. Біздің заманымызға дейінгі VII-V ғасырларда, сақ кезеңінде көшпенділік тұрмыста пайдаланған жабдықтардың типтік көрінісі қалыптасты.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрлері киізбен жабылған, жорыққа ыңғайлы итарқалар, жиналмалы шатырлар мен күркелер, киізді пайдалана отырып жасалған салт аттыға тән киім-кешектер және тасымалға ыңғайлы жеңіл бұйымдар болатын. Бұл мәліметтер жайында қазба жұмыстары барысы мен жазба деректерінде, тоқталып айтар болсақ Страбон, Гиппократ, Геродот деректері арқылы байқауға болады. Көрші Таулы аймақ Алтайдағы Пазырық обасында, Жетісудағы Бесшатыр обаларында, Шығыс Қазақстан Берел обаларында жүргізілген археологиялық қазба ізденіс жұмыстары кезінде қазақ халқының қолданбалы өнер түрі, киіз

бұйымдар табылды [2,б.12]

Қазақ халқының ою-өрнегінің бастаулары алғашқы кезеңдегі ою-өрнек өнерінде жатыр. Қарапайым да геометриялық әшекейлер тас дәуірінде пайда болды. Бұл геометриялық оюлар бүгінгі күнге дейін керамиканы, салттық заттар мен тұрмыстық заттарды безендіруде сақталып келеді.

Осы кезеңдегі ою-өрнектердің негізгі мақсаттарының сол замандағы бірі өмірлік маңызды ақпаратты сақтау және беру болып келді. Мыс ғасыры мен қола дәуірінде геометриялық өрнек символдық космогониялық мәнге ие болды, олар ғарыштық объектілерінің (жұлдыздар мен планеталар), өсімдіктер мен жануарлардың стильдендірілген бейнелерін біріктіре отырып күрделене келді. Темір дәуірінің сәндік өнер мотивтері одан да күрделі және стильдендірілген болды.

Біздің дәуірімізге дейінгі 1 мың жылдықта Қазақстан территориясын мекендеген сақтар-көшпенділердің қару - жарағын, тұрмыстық заттарын әшекейлеген ою-өрнектердің негізгі мағынасы - рулық тотемді қорғап, оны қорғау болып есептелді. Аң-құстардың тырнақтары, тұмсықтары, жыртқыш құстар мен жануарлардың тістері сияқты элементтер жиі стильдендіп суреттелді. Қола дәуіріндегі андронов керамикасын безендіретін космогониялық ою-өрнектер, шеңберлер тәрізді дөңгелектер, сынған сызықтар, меандрлар және темір дәуіріндегі сақ бұйымдарының стильдендірілген ою-өрнектері формаларды стилизациялау қағидаттарында пайдаланды.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнерінде кездесетін ою-өрнегінде тамыры мыңжылдық тереңдігіне енетін ежелгі космогониялық өрнектердің ерекшеліктері сақталған. Күнге арналған ою-өрнек мотивтері кең таралған.

Күн шеңбері күн сәулесімен байланысты құйынды розеткалар бейнеленген және күннің аспан арқылы қозғалысын бейнелейді. Күннің көзі, күн шашараған алтын сәулесі, күннің шығуы т.б. Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнерінен басқада көптеген заттарды үйге қажетгі заттарға, киім-кешек, қару-жарақ, кең таралған ою-өрнек түрінде дөңгелек розеткалар пайдаланған.

Бұл пайдаланған шеңбер-ежелгі дәуірден бастап күнді бейнелейтін ою-өрнектің сиқырлы элементі деуге болады. Оюланған Күн шеңбері ішіне ою - өрнекпен толтырылған бейнелер одан да күшті болып келеді, өйткені шеңбердің ішіне ою - өрнектерді қосу оның сиқырлы күшін көбейтеді.

Мысалыға алсақ дөңгелек розетканың ішінде орналасқан Қошқар мүйізінің ою-өрнегі малдың жетіспеушілігінен және байлық тоқшылықты білдірді [3,б.25]

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіздің бір түрі, матадан жасалған өрілген кілемдерді түскиіз деп аталады. Бұл түскиіздермен перделерді, экрандарды, қабырғаларды безендіреді.

Негізінен түскиіздер квадраттарда, ромбтарда немесе дөңгелек розеткаларда орналасқан өсімдік мотивтермен кестеленген.

Киіз кілемдерден айырмашылығы, өрілген түскиіздер полихромиямен ерекшеленеді. Түскиіздің нәзік үлгілері жылы және суық түстердің жарқын және пастелді реңдерін біріктіреді. Гүлді түскиіздердің негізгі ою-өрнектері-гүлдер, жапырақтар, құлақтар, бұралған сабақтардан тұрады. Сонымен қатар, матадан кішкентай өлшемді мозаикалық кілемшелер тігіледі.

Қазақ киіз жасау өнерінде жүннен тоқылған кілемдер маңызды орын алды. Барлық кілем бұйымдары қарапайым пішіндегі тік және көлденең станоктарда жасалды.

Тоқылған кілемдердің екі түрі дамыды - қылшықсыз және қадалы болып келеді. Қылшықсыз кілемдер тоқылған және жалпақ тоқылған жіптер түрлі түсті геометрияланған өрнектерді өру болып келеді. Түксіз кілемдерге алаша мен тақыр кілем жатады. Алаша енінің ұзындығы 30-40 см және 300-400 см жіңішке өрнекті тоқылған жолақтармен, олар 3x4 м көлеміндегі бір тегіс жаймаға тігіледі тоқылады. Тақыр кілем-бір матамен тоқылған түксіз кілемдер болып неше түрге бөлінеді.Ең құндысы әрқашан тоқылған жүннен жасалған кілемдер болды. Кәдімгі қадалы кілем "Киль" деп аталды. Ең бай, әдемі үлкен қадалы кілемдер "Орда Киль"деп аталды. Кілем композицияларында әртүрлі сәндік мотивтер пайдаланады.

Тіпті бұл табылған мүрденің таңғаларлығы сол, қабірлерден қазір де өзіміз істейтін жіптер, ақ, қара жолақты, ұсақ шақпақты жүн кездеме, мәуітілер, шұғалар табылған екен. Міне, осы көрсетілген дерекке негізделгенде халқымыздың жүнді ерекше пайдаланып, киіз басуы, арқан жіп есуі, құр ызу сияқты қолөнер тарихының әріден басталғанын көруге болады. Жазба деректерде киіз үйді біздің заманымыздан бұрынғы VII-ші ғасырда кеңінен пайдаланылғанын, белгілі бір еңбек кәсібіне айналғандығын көруге болады[4,б.5]

Бұл халқымыздың келе жатқан өнері атадан – балаға мирас болып, ертеден – бүгінге дейін жалғасқан тарихи тума мамандығы. Халқымыз ерте кезден ақ, тарихтағы хандарын да ақ киізге көтеріп тағына отырғызған. Киізден жасалған заттарды халқымыз көшпенді тұрмысының барлық қажетіне жаратты, баспанасына жабынды етті, басына сая жасады, еденіне төсеніш жасады, үстіне киім етті, сән-салтанатты бағыштайтын аса қажетті тұтыну материалы болды.

Халқымыздың ғасырлар бойына мал шаруашылығымен айналысуы мал жүнін пайдалануына табиғи негізі болды. Өйткені, көшпенді тұрмыс қажетіне, көшіп қонуына өте ыңғайлы болды. Жүннен дайындалған бұйымдар өте мықты, шыдамды, тұрмысқа қолайлы, денсаулыққа пайдалы болып (суықтан, ызғардан, күн көзінен т.б. қорғайды), алып жүруге ыңғайлы және жеңіл болып келді. Бұл қажетті өнімдер тұрмыс тәжірибесі барысында сараланып, дамып отырды. Осы осы қажетті өнімдерді пайдаланылған баспанаға, төсенішке, үй жабдығына қажетті заттарды көліктерге (атқа, түйеге) артып-тартуға, беріктеуге, сәндеу, мініс көліктерін, сауын малын, төлдерін қолда ұстау, жұмысқа жегуде арқан-жіп, бау-шу, ноқта, көгендеулер, желі сияқтылардың да бірнеше түрі жасалынды.

Сақтардың мал шаруашылығының негізгі бағыты қой шаруашылығы болды. Қойдың еті мен сүті ғана емес, сонымен қатар қойдың жүндерін өңдеп киіз басу, арқан есу үшін және жіп иіру үшін де пайдаланды. Бес шатыр обаларынан табылған бірнеше заттар дәлелдеп отырғандай, сақтар киіздің бірнеше түрін: киіз үйге пайдалануға және жерге төсеніш етіп төсеуге арнап, қарапайымда қалың, қара киіздер арқылым, киім мен бас киім тігу үшін пайдаланған. Жұқа әрі жұмсақ талдырма киіздерде басып, өңдей білген. [5, б.12]

Бүкіл әлемдегі халықтардың өнерінде, әсіресе сәулет саласы бойынша тайға таңба басқандай көшпенділер ықпалының табы, жазу құралы сезіледі. Жүнді өңдеу арқылы киіз басылып, үй жабылды.

Қазақстанның ұшы-қиырсыз кең даласындағы көшпенділік тұрмыс салты бойынша үлкен кеңістігінің атмосфераға тигізетін әсері басымырақ болса да, жүнді көркем түрде өңдеудің ең жоғарғы деңгейі қалыптасқан. Өңделген киізбен киіз үй сүйегін сыртынан айналдыра жабады. Киіз үйдің керегесінің сыртынан жабатын жабуды - туырлық, киіз үйдің күмбезін айналдыра жабатын жабуды – үзік, күмбез ұшындағы шаңырақ жабуын – түндік, ішке кірер ауыз жабуын – есік жапқыш деп атаған. Киіз үйдің қабырғасына, керегелерге – түскиіз, кілем пішінді сырмақтар, жер еденге киіз түрлері, текемет, сырмақ түрлері (сырмақ түрлері дәстүрлі, істелу материалына, түр-түсіне, пішініне және өңіріне қарай аталған) қолданылған.

Жүннен дайындалған текемет пен сырмақ сияқты төсеніштер, сондай ақ қабырғалық дорбалар, мүліктердің қабы барлығы дерлік киізден дайындалып отырды.

Сырмаққа ежелден келе жатқан – халқымыздың тұрмыс тіршілігіндегі ұлттық қолөнерінен туындаған аса сәнді төсеніші. Сырмақ еденге төсеніш ретінде пайдаланатын бірден-бір жарасымды жабдық.

«Сырмақ» сөзінің өзі-ақ сырмақтың сыру арқылы жасалатындығын түсіндіреді, әрі осы сөзден сырмақтың алғашқы нұсқасын да көз алдымызға елестету қиын емес.

Ертедегі адамдар санасындағы талғам-талап, қажетсінудің қолөнерге ықпал етуімен, қолдануға ыңғайлы, жеңіл-желпі, әрі көркем төсеніштер туындап, сырмақ пайда болған. Алғашқы сырмақтарға сыру түсіру арқылы жасалса, кейін келе сыру өрнектеуге өзгерді. Өрнектеу алғашқы кезде жиек басу арқылы орындалды.

Көбінесе қара киізге ақ жиек және сары жиек басу өрнектелді, өйткені халқымыз тым ертеден-ақ жүнді рауғаш нәліне қандыра бояу арқылы сары түсті таба білді де, қара мен ақ түсті табиғи жүнмен қоса сары түсті де шеберлікпен пайдаланып отырды. Осылайша сырмақты жиектеу арқылы біріншіден, сырылды, екіншіден көркемделді [6, б.13]

Сырмақтарды бүтін күйінде сырып, жиектеу және өрнектеу қиынға соқты және тұтас бір түсті киізді әсемдеуге жағдай болмағандықтан сырмақты тұтас дайындау дағдысына өзгеріс енгізілді. Яғни сырмақты дайындау барысында, қара түске ақ киізден, аққа қара киізден қалаған өлшемде орта және шет салып құрап, түр шығарып, өңдерді шабыстырып дайындау, жеке-жеке жиекпен өрнектеп сырып алып, қосу арқылы дайындау қолайлырақ болды. Бұндай сырмақ дайындау тәсілінен дәстүрлі сырмақ үлгісі дүниеге келді. Кейінгі жүн бояушылық өнерінің жарыққа шығуымен қатар жүн бояу, киіз бояу, жиек бояу әдістемесі біріктірілді де, сырмақтар тіпті де алуан жиектермен безендіріліп түрлене түсті және дайындалып боялған жүндерден алуан түсті, алуан өрнекті дәстүрлі сырмақтар дүниеге келді.

Осыдан кезден бастап сырмақтың ою-өрнегі дайындалу мәнерінде сапалық өзгеріс еніп, ғасырлар бойы айшықталып, өңделіп түрлене түсті. Халқымыздың алуан түрлі оюлы, әсем пішінді

сырмақтарын дайындау сырмақтың материалына, істелу әдістеріне қарай сан түрге бөлінді.

Киіз бұйымынан дайындалған сәнін келтіретін оюлары, өрнегі, бояуы, жиегі, сыруы, таспа баулары, пайдаланған қосымша материалдары және қосымша көркемдеп өңдеу жолдары арқылы көркемделіп безендіріледі. Киізден дайындалған бұйымды ойдағыдай істеумен қатар, оның шеттерінің де тегістері, әдемі болып шығуы аса маңызды еді. Сәнді болу үшін шетін тегістеп көмкеріп, үстіне жиек басып тігілді. Шетін көмкерумен қатар зер жіптер қосып мүйіз салып өрнектеуге болады. Дайындалып отырған бұйымның шетіне қабаттап ширатылған немесе есілген жіп арқылы жиек жүргізіледі. Жиектің дайындаудың бірнеше түрлері бар. Оларға жататындар мыналар: таңдай жиек, алақұрт жиек, ирек жиек, қиықша жиек т.б. Әрқайсысының өзінше орындалу реттілігі бар.

Мысалыға алсақ таңдай жиек өрнегі алты тал жіптен (үсті алты, асты алты жіптен) жасалады. Алты тал жиек өрнегі екі түсті болады да, үстіңгі жиекті де, астыңғы жиекті де екі бағытқа бөліп орындаймыз. Таңдай өрнегін түсіру үшін мейлі үстіңгі жібі болсын, не астыңғы жіп болмасын ортаңғы екі жібі де бір түсті болып келуі керек. Астыңғы жібі мен үстіңгі жіп түстері біріне-бірі қарама-қарсы болып келеді. Бұл үш жіптен екі топқа бөлінген жіптер арқылы бір тобы астыңғы жіптің, ал бір тобының оң жағынан, екінші топтағы жіптер арқылы астыңғы екі топтағы жіптердің сол жағын айқастырып, үсті астына, асты үстіне шығарылып, астына түскен жиектер қатарлап тартылып, белінен бастырылып тігіп отырады. Бұл тігістерді бұйымды безендіру, әсемдеу, әрлеу үшін салуға болады. Сырмақты әсемдеп көркемдеуге, үй сәндеуге, қабырғаға ілуге, алуан түрлі- түсті жіп түрі дайындалып, жиектер есілді. Осындай пайдалануға арналған жамылғы, төсеніш, беріктеу, байлап-матау, сәндеу жұмыстарында жүннің рөлі ерекше болып отыр. Ал мал шаруашылығымен айналысқан халқымыз жүнді төрт түлік малынан алып, яғни қойлардан, ешкіден, жылқы, түйе күземі арқылы жинап алып отырған. Негізі жүн дегеніміз – малдың соның ішінде қойлардан, ешкіден, жылқы, түйе күземі т.б. жануарлардың үстіндегі түгі, қылшығы екені баршаға аян [7,б.23]

Бұл мақаланың басты мақсаты - көнені жаңғырту арқылы қазақ халқының қолөнерін тың белеске көтерілуіне ықпал ету, қолөнер шеберлерінің, қолөнерге деген қызығушылығы бар қауымды, қазақ халқының қолданбалы өнер түрлерінің бірі киіз басу үлгілерімен және материалдарымен таныстырып, өнеріне деген өріс ашуға көмек көрсету. Оларды меңгеру, түсіну, қайталау, жаңғырту, біздің алдымызға қойған басты мақсат, игі мұрат болып отыр.

Ежелгі қорғандардан қазба жұмыстары барысында табылған көркем туындылар мен бұйымдардың көшірмесін дайындау немесе ою-өрнектердің ерекшеліктерін ескере отырып арнаулы жүн, жіп материалдарын жаңа заманауи сұраныстарына байланысты тиімді шешім қабылдай отырып, қолөнер шеберлерінің, қолөнерге деген қызығушылығы бар қауымның ойлау қабілетін ашуға ықпалын тигізері анық. Сондай-ақ студенттердің шығармашылық еңбектерін көрмеге қоюға, түрлі жарыстармен конкурстарға қатысуға арнап жасауда талап етеді. Бұл талаптар студентке үлкен жүктеме артады және өз кәсібін сүйуге және мамандығының маман иесі болып, білікті маман болуына ықпалын тигізер деп үміттенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Назарбаев «Ғасырлар тоғысында». Алматы: Атамұра, 2003. 25б.
2. Әмірғазин К. Қолданбалы көркем өнер. Алматы, РИК 2005.128б.
3. Әбдіғаппарова Ұ.М. Қазақтың ұлттық қол ою-өрнектері (оқу құралы). Алматы,2000.90б.
4. Қазақ киізі: кеше және бүгін: Қолөнершілерге арналған оқу құралы/Ш.Тоқтабаева, А.Бекқұлова, Б.Ахмирова, Б.Асанова. Алматы, 2008.23б.
5. Нүрке М.С. Жүн бұйымдарының технологиясы: Кәсіптік білім жүйесіне арналған альбом. Алматы Абай атындағы Қаз ҰПУ, 2008.105б.
6. Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы «Алматы кітап», 2007.49 б.
7. Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. Алматы «Алматы кітап» ЖШС, 2007.185б.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности одного из видов казахского прикладного искусства – войлочное искусство, история его возникновения, виды и технология его изготовления, влияющая на национальное воспитание личности. Техника изготовления войлока передавалась из поколения в поколение. Каждому региону присущи различные виды и узоры.

Изготовление изделий из войлока учит терпению, усидчивости, выносливости, воспитывает чувство ответственности, прививаются такие чувства, как любовь к Родине и к своему народу, развивается эстетический вкус.

Войлок или кошма являлись неотъемлемой частью быта кочевого народа, разводившего

скот и являлся одним из способов безотходного производства, т.е. шерсть состриженную с животных не выбрасывали, а чистили, промывали, красили и обрабатывали особым образом. Не возможно представить казахскую юрту без войлочных изделий «кииз» и «текемет» они изделия из войлока стали очень популярны и используется в декоре интерьеров и в дизайне одежды этнического характера. Современные войлочные изделия отличаются большей декоративностью, нежели практичностью.

Ключевые слова: войлок, ножницы, доводчик, нитки, шпагат, ши

Abstract: In the article features of one of the types of Kazakh applied art are considered - felt art, the history of its origin, the types and technology of its manufacture, which influences the national education of the individual. The technique of making felt was passed on from generation to generation. The manufacture of felt products teaches patience, perseverance, endurance, fosters a sense of responsibility, instills feelings such as love for the Motherland and its people, develops an aesthetic taste. Felt or a nightmare was an integral part of the everyday life of the nomadic people who breed cattle and was one of the ways of non-waste production, i.e. Wool sheared with animals was not thrown away, but cleaned, washed, painted and treated in a special way. It is not possible to imagine a Kazakh yurt without felt items "kiiz" and "tekemet" they were the basis of the external and internal decoration of the yurt, providing heat.

Keywords: felt, scissors, closer, thread, twine, Shea